

WORLD HISTORY / ВСЕСВІТНЯ ІСТОРИЯDOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.42**МАІІАS. LYSENKO**

O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv (Ukraine)

**AGRICULTURAL SOCIETIES AND THE MINISTRY OF AGRICULTURE OF THE
RUSSIAN EMPIRE: DEPENDENCE OR COOPERATION
(second half of XIX – early XX centuries)**

Abstract. *The article analyses the relations of the Ministry of Agriculture of the Russian Empire with agricultural societies of the Ukrainian provinces in the second half of the 19th – early 20th centuries. The structural reorganizations of the Ministry of Agriculture and the Department of Agriculture, to which agricultural societies were directly subordinated, are clarified.*

Since the establishment of the Ministry of State Property, it was believed that agriculture could not be managed and had to be influenced by indirect methods. In our view, this position of the authorities to some extent prepared the ground for the spread of public associations that focused their activities on the agricultural sector. In our opinion, a certain change in the attitude of the Ministry of Agriculture to agricultural societies took place in the 1880s. In order to increase the efficiency of provincial work, the agricultural department decided to use agricultural societies more actively, not only for educational purposes but also for representative ones, informing etc.

During the studied period, the status of public associations was discussed by both city officials and local public. In fact, agricultural societies of the second half of the 19th century were intermediaries between government agencies and agricultural population of the Ukrainian provinces. At the turn of the 19th – 20th centuries the situation changed. We emphasize the quantitative increase of peasant agricultural societies, in particular, associated with the reforms of P.A. Stolypin. Public organizations were engaged not only in cultural work, but also in production and marketing, which became a new area of their activity.

Agricultural societies were characterised by a high degree of loyalty to the existing political system. Belief in the power of the state and in the possibility of attracting state support to solve their problems was an integral part of the public views of their members. Therefore, it was quite natural for the leaders of agricultural societies to establish constructive relations with local authorities. Officials were often honorary members of agricultural societies, and their initiatives received organizational and financial assistance from government agencies. The beginning of the First World War testified to the continuation of relations in the changed conditions. However, in our opinion, their public service was gradually transformed into public duty.

The article concludes that the credo of agricultural societies was to find the middle ground, an alternative to bureaucratic and revolutionary methods of solving the agrarian problem. Therefore, even in periods of growing political confrontation in society, the contradictions of these organisations with the government were not fundamental or protracted.

Keywords: *Russian Empire, Ukrainian provinces, agriculture, agrarian societies, public organizations, modernization.*

Citation. Lysenko M.S. Agricultural societies and the Ministry of agriculture of the Russian Empire: dependence or cooperation (second half of XIX – early XX centuries). *Sumskyi istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVII. 2021. Pp. 42-57. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.42

ЛИСЕНКО М. С.

Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова (Україна)

**СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ТОВАРИСТВА ТА МІНІСТЕРСТВО
ЗЕМЛЕРОБСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ЗАЛЕЖНІСТЬ ЧИ СПІВПРАЦЯ
(друга половина XIX – початок XX ст.)**

Анотація. У статті аналізуються відносини Міністерства землеробства Російської імперії з сільськогосподарськими товариствами українських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст. Вважаємо, що співпраця з сільськогосподарськими товариствами перетворилася на важливий елемент роботи Департаменту землеробства.

Доведено, що у післяреформений період становлення сільськогосподарських товариств проходив під знаком державного протекціонізму. У той же час громадські організації мали служити “загальній користі”. На нашу думку, певна зміна у відношенні Міністерства землеробства до сільськогосподарських товариств відбулася в 1880-х роках.

Фактично сільськогосподарські товариства другої половини XIX ст. були посередниками між урядовими структурами і землеробським населенням українських губерній. На рубежі XIX–XX ст. ситуація змінилася. Підкреслюємо кількісне збільшення селянських сільськогосподарських товариств, зокрема, пов’язане з реформами П.А. Століпіна. Громадські організації займалися не тільки культурницькою роботою, а й виробничо-збутовою, що стало новою сферою їх діяльності.

Початок Першої світової війни свідчив про продовження відносин в умовах, що змінилися. Однак, на нашу думку, їх суспільне служіння поступово трансформувалося в державний обов’язок. Представники сільськогосподарських товариств сподівалися, що їх лояльність і допомога державі під час війни будуть враховані у майбутньому.

У статті зроблено висновок, що кредо сільськогосподарських товариств полягало у пошуку середнього шляху, альтернативного бюрократичному і революційному методам вирішення аграрної проблеми. Тому навіть в періоди зростання в суспільстві політичного протистояння протиріччя даних організацій з владою не носили принципового і затяжного характеру.

Ключові слова: Російська імперія, українські губернії, сільське господарство, аграрні товариства, громадські організації, модернізація.

Цитування. Лисенко М.С. Сільськогосподарські товариства та Міністерство землеробства Російської імперії: залежність чи співпраця (друга половина XIX – початок XX ст.) // Сумський історико-архівний журнал. №XXXVII. 2021. С. 42-57. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.42

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії формувалася розгалужена система державних і громадських товариств, інших організацій та установ, що працювали в соціально-економічній, культурній, благодійницькій сферах. Поважне місце серед них займали сільськогосподарські товариства. Діячі сільськогосподарських товариств брали участь в обговоренні гострих нагальних проблем розвитку модернізаційних процесів, визначення шляхів і способів роботи громадських асоціацій із державою, земствами, іншими інституціями, покликаними не лише піднести сільськогосподарське виробництво, а й змінити психологію людей, вплинути на усі сфери суспільного життя.

Досліджувана тема отримала певний розвиток в історичній науці. Дореволюційний період історіографії з означеної теми охоплює низку праць різної тематики. Це, зокрема, загальні роботи з історії реформ в Росії (Велика реформа, 1911) та окремих місцевостей українських губерній (Багалеї, Миллер, 2004: 973). Наприкінці XIX – на початку XX ст.

публікувалися ґрунтовні огляди діяльності установ державної влади, відповідальних за розвиток сільського господарства імперії. Для них характерне висвітлення подій з офіційного погляду (Историческое обозрение, 1888; ГУЗиЗ, 1913: 296; Сельскохозяйственное ведомство, 1914: 474). До іншої категорії робіт відносимо публікації Департаменту землеробства Міністерства землеробства, що знайомили з заходами уряду в галузі сільського господарства і паралельно підводили підсумки діяльності сільськогосподарських товариств в реформуванні аграрної сфери (Всемирная Колумбова выставка, 1893: 647).

Для розуміння державної політики в суспільному секторі показовими є книги, авторство яких належить представникам вищої бюрократії О.С. Єрмолову, В.І. Вешнякову, В.В. Черняєву, О.Г. Щербатову. Ґрунтовно описуючи розвиток аграрної справи в імперії на тлі загальноєвропейського досвіду, вони торкалися, зокрема, деяких стратегічних аспектів у роботі аграрних товариств (Ермоллов, 1906: 291; Вешняков, 1866: 787; Черняев, 1881: 46; Щербатов, 1898: 12).

Особливе місце серед таких праць посіла публікація завідувача довідково-видавничим бюро Департаменту землеробства В.В. Морачевського, який на основі значного кола джерел намагався проаналізувати діяльність товариств, зокрема, аграрних, показати її значущість і ефективність. Проте він не вивчав їх громадську роботу (Агрономическая помощь, 1914: 653).

Історіографія власне сільськогосподарських товариств налічує тривалу історію. Традиція їхнього вивчення стала закладатися паралельно з виникненням цих товариств у Російській імперії. До 1917 р. була опублікована низка оглядів з історії сільськогосподарських товариств.

Важливу групу літератури складають огляди діяльності сільськогосподарських товариств українських губерній за певний період часу, що часто були присвячені ювілеям цих добровільних асоціацій, серед яких, зокрема, потрібно виділити історію Імператорського товариства сільського господарства Півдня Росії, Полтавського, Київського та деяких інших.

Отже, з'являються дослідження про сільськогосподарські товариства, що мали науково-популярний характер. Основна мета таких книг полягала в популяризації сільськогосподарських організацій і їхніх раціоналізаторських ініціатив. Сільськогосподарські товариства підтримували заходи держави в аграрній сфері. Вони зайнялися вирішенням однієї з головних проблем раціоналізації – синтезом західноєвропейських інновацій із національними традиціями господарювання, сприяли модернізації суспільства.

У радянській період видавалися праці, автори яких досліджували важливі питання історії Російської імперії. Проблемою модернізації суспільного та соціально-економічного життя Російської імперії займалася Т.Д. Крупіна (Крупина, 1971). Вона надала порівняльну характеристику розвитку Росії та країн Західної Європи. Важливі наукові завдання з історії держави початку ХХ ст. з'ясовані в монографії Т.М. Китаніної (Китанина, 1985: 292). Нове бачення процесу модернізації запропоновано у роботі Н. Ейдельмана. Він розумів просвітництво ширше, ніж освіченість. На його думку, це і розвиток міст, шляхів сполучення і заснування вільних установ, іншими словами, – рівень розвитку (Эйдельман, 1989: 176). Н. Ейдельман вперше в літературі підкреслив, що всі реформи в Російській імперії ініціювалися та проводилися «згори», існувала значна дистанція між елітою та масами.

Особливе значення в радянській історіографії проблеми мали роботи А.Д. Степанського, що вийшли в 1970-х – на початку 1980-х років. Автор розглядав сільськогосподарські товариства як добровільну асоціацію імператорської Росії. Він вперше в радянській історичній науці класифікував і оцінив діяльність сільськогосподарських

товариств (Степанский, 1977: 96; Степанский, 1980: 90; Степанский, 1987: 86; Степанский, 1982: 92). Він писав, що “буржуазно-поміщицькі” організації поділялись на представницькі (куди входили тільки власники) та сприяння. А.Д. Степанський відносив сільськогосподарські товариства до представницьких.

Після 1991 р. розпочався новітній етап дослідження суспільства Російської імперії, його становлення та вплив на розвиток як імперії в цілому, так і окремих регіонів.

Найзначнішим явищем стала поява низки праць Б.М. Миронова. Він зосередив взаємодію держави на суспільстві в Російській імперії, починаючи з кінці XVIII ст. до революції 1917 р., подав оригінальне судження про ментальні, соціально-психологічні типи окремих груп населення, особливості виникнення і функціонування громадських організацій (Миронов, 1999; Миронов, 2008).

Праці українських істориків В.В. Кравченка (Кравченко, 2011: 544), Д.М. Чорного (Чорний, 2007: 301), О.П. Реєнта (Реєнт, 2003: 340) демонструють ґрунтовні досягнення у висвітленні економічних, урбаністичних і націотворчих процесів в українських губерніях імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Деякі роботи безпосередньо висвітлюють суспільні відносини та функціонування громадських організацій України. Серед них потрібно виділити монографії З.В. Священко (Священко, 2012:343), І.О. Шандри (Шандра, 2016: 316), Н.М. Кушлакової (Кушлакова, 2016: 588).

Сучасні російські дослідники також вивчають діяльність сільськогосподарських товариств Російської імперії у XIX – на початку XX ст. Наприклад, публікації 1990 – 2000-х років стосувалися або окремого сільськогосподарського товариства, або галузевих товариств імперії чи її окремого регіону. Оpubліковані наукові розвідки А.А. Курьонішева (Куреньшев, 2012: 203), С.А. Козлова про Московське сільськогосподарське товариство (Козлов, 1996), В.В. Свиридова (Свиридов, 2006: 219) – про аграрні об’єднання Тамбовської губернії.

У другій половині 1990-х років – на початку XXI ст. у зв’язку з підвищенням інтересу дослідників до процесів формування в Росії основ громадянського суспільства і правової держави, з’явилися наукові дослідження, що розглядають історію дореволюційних громадських організацій. Особливо тут варто відзначити низку змістовних робіт А.С. Туманової, присвячених діяльності громадських організацій імперської Росії, урядовій політиці стосовно них (Туманова, 2002: 487).

Статті і монографія російської дослідниці О. Єліної привертають увагу оригінальними підходами до висвітлення проблеми (Елина, 2012; Елина 1998).

Вчені діаспори і далекого зарубіжжя вивчають загальні процеси історії Російської імперії (Пайпс, 1993: 420). Наприклад, американський історик Р. Пайпс подав нове бачення проблеми формування російської державності, її головних засад, а також специфіки суспільно-політичних процесів Російської імперії порівняно з Західною Європою.

Історіографічний аналіз літератури за темою дослідження показав, що опубліковані праці фрагментарно й недостатньо комплексно розкривають основні аспекти діяльності сільськогосподарських товариств українських губерній Російської імперії. Поза увагою дослідників залишилися такі питання, як відносини діячів сільськогосподарських товариств із владними інституціями.

У статті використані різні типи джерел. Основою дослідження є документи архівів. Автором опрацьовані архівні фонди декількох установ. Значною інформативністю і фактологічним матеріалом відрізняються документи, що зберігаються в Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі (РГИА). Нами були вивчені матеріали Центрального державного історичного архіву України (Київ), обласні архіви України (Харківський, Одеський, Запорізький і Житомирський) та фонди інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського в Києві.

Важливими для роботи автора є законодавчі акти, збірники документів і статистичні. Опрацьована друкована продукція самих сільськогосподарських товариств: журнали загальних зборів і звіти, “Записки” і “Труды” тощо. Доречним є використання центральної і місцевої преси, зокрема “Южнорусской сельскохозйственной газеты” (Журнал общих собраний, 1891:144; Отчет о деятельности, 1916: 106).

Автором статті були використані матеріали з’їздів землевласників (IV съезд, 1875: 684), документи про проведення виставок, ярмарків та конкурсів, зокрема ілюстровані альбоми та каталоги. Цінними стали рекламна інформація, описи зразкових маєтків, візуальні джерела. Інформативними джерелами є адрес-календарі (Адрес-календарь, 1902: 240). Потрібні відомості зберігаються у списках і довідниках сільськогосподарських товариств країни, опублікованих довідково-статистичним відділом Департаменту землеробства. Комплексну інформацію несуть у собі енциклопедії та інтернет-ресурси. Отже, джерельна база достатня для дослідження.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1860-х років до 1917 р., а територіальні межі – українські губернії Російської імперії досліджуваного періоду.

Метою публікації є аналіз взаємовідносин між Департаментом землеробства Міністерства землеробства та сільськогосподарськими товариствами та їх характеристика.

“...наші центральні відомства знають про суспільне життя провінції майже стільки ж, скільки іноземці доброго старого часу, які уявляли, що у нас по вулицях ходять білі ведмеді, що чай ми п’ємо під розлогою журавлиною і їздимо в екіпажах власного винаходу під назвою “тройка” (N, 1909). Так характеризував автор вступної статті в «Южнорусской сельскохозйственной газете» стан, в якому перебували взаємини уряду з громадськими організаціями в провінції в 1909 р. Можна зробити поправку на те, що публіцисти і в ті часи, і сьогодні схильні надто загострювати свої тези. Адже історія сільськогосподарських товариств українських губерній свідчить, що саме в Харкові, Полтаві, Одесі було багато зроблено для започаткування нових засад діяльності сільськогосподарських товариств, які згодом були взяті владою імперії “на озброєння”.

Підпорядковувалися сільськогосподарські товариства Департаменту землеробства Міністерства землеробства, яке опікувалося справами розвитку сільського господарства. Проте поступові зміни в царині діяльності останнім, його переформатування, очевидно, позначилися на відносинах між урядом і сільськогосподарськими товариствами.

У 1837–1894 рр. цими справами займалося Міністерство державного майна (МДМ), що постало з відомства управління державними селянами. Після селянської реформи 1861 р. МДМ втратило значну частину своїх колишніх функцій, що спричинило і зміну його структури. Саме в цей час на перший план виділилися такі, спочатку другорядні функції міністерства, як заохочення сільського господарства, поширення сільськогосподарських знань, опікування сільськогосподарськими товариствами, а також завідування державними лісами і надрами. Саме такі функції створювали можливість координувати діяльність міністерства з громадськими організаціями, спонукали до взаємодії між урядом та місцевими діячами.

Наступна реорганізація сільськогосподарського відомства була прискорена голодом 1891 р. У 1894 р. було створено оновлене Міністерство землеробства і державного майна (МЗіДМ). Нове відомство прагнуло активно включатися в процес реформування економіки Російської імперії. Проте об’єктивні складності, що виражалися у відсутності коштів для фінансування підтримки розвитку сільського господарства, зумовили відносно низьку ефективність міністерства з упорядкування земельних відносин на селі. Однак сільськогосподарське відомство зберегло стабільні і довірчі відносини з аграрними громадськими товариствами.

Необхідність проведення столипінської реформи спричинила докорінну реорганізацію відомства. У результаті на перший план вийшло землевпорядкування селян, але водночас нове відомство було дещо знижено в статусі, отримавши назву Головного управління землеустрою та землеробства (ГУЗіЗ) у 1905 р. Однак роль ГУЗіЗ (і, відповідно, його голови) як в уряді, так і в державній політиці в цілому залишалася однією з провідних. Не випадково на чолі цього відомства протягом тривалого часу перебував такий видатний державний діяч, як О.В. Кривошеїн. Перейменування ГУЗіЗ в Міністерство землеробства в 1915 р. лише на перший погляд мало формальний характер. Але цей крок віддзеркалював зміни модернізаційного характеру, які було закріплено в структурі і назвах органів влади імперії. До таких зрушень був причетний досвід взаємодії відомства із громадськими організаціями сільськогосподарського спрямування на місцях. Кожне перетворення відомства спричинювало певні зміни структури його підрозділів (департаментів), серед яких врешті-решт постало відділення, що відповідало за співпрацю з сільськогосподарськими товариствами.

Департамент землеробства (у 1837–1845 рр. – третій департамент) МДМ був створений для завідування установами та заходами, призначеними для поширення відомостей про сільське господарство та покращення його стану, управління корпусом лісничих, корпусом цивільних топографів і керівництвом виробництва кадастру. Саме йому підпорядковувалися сільськогосподарські товариства, які він значною мірою фінансував.

Департамент декілька разів змінював не лише назви – Департамент сільського господарства (1845–1866 рр.); Департамент землеробства і сільської промисловості (1866–1894 рр.); Департамент землеробства (1894–1918 рр.), але й кількість відділень: п'ять (з 1845 р.), шість (з 1881 р.), п'ять (з 1894 р.).

Із 1915 р. департамент складався з 15 відділень, з яких два були безпосередньо орієнтовані на співпрацю з сільськогосподарськими товариствами. Зокрема, перше адміністративне відділення завідувало місцевими органами департаменту, сільськогосподарськими товариствами та заходами щодо безпосередньої агрономічної допомоги в заселених районах; друге адміністративне – організацією сільськогосподарських з'їздів, виставок, субсидуванням сільськогосподарських товариств, нагородженням за заслуги з сільського господарства і преміюванням господарств, а також боротьбою з сільськогосподарськими шкідниками. Департамент землеробства був скасований у ході реорганізації центрального управління сільським господарством у межах більшовицьких перетворень та заснування Наркомзему в 1918 році.

Отже, як бачимо, співпраця з сільськогосподарськими товариствами перетворилася на важливий елемент роботи Департаменту землеробства.

З моменту виникнення Міністерства державних маєностей (1837 р.) уряд став дотримуватися більш певних поглядів щодо способів сприяння розвитку сільського господарства. При цьому основним положенням вважалося те, що “сільське господарство, по суті своїй, не може бути предметом управління і що на розвиток його варто впливати лише непрямим шляхом – поширенням корисних відомостей з сільського господарства, підтримкою спеціальних приватних підприємств і усуненням перешкод, які гальмують розвиток сільськогосподарської промисловості” (Всемирная Колумбова, 1893: 621). Громадськими організаціями, покликаними покращувати стан сільського господарства, стали сільськогосподарські товариства. На наш погляд, така позиція влади до певної міри підготувала ґрунт для поширення громадських асоціацій, що спрямовували свою діяльність на аграрну сферу.

Після 1861 р. запит на громадську ініціативу збільшився, хоча кількісне зростання сільськогосподарських товариств не можна назвати швидким. Коло обов'язків сільськогосподарських товариств розширилося у зв'язку із реформами, що проводилися

у суспільному та соціально-економічному житті Російської імперії. В 1860–1870-ті роки Міністерство землеробства працювало з губернськими сільськогосподарськими товариствами українського регіону, а також філіями центральних об'єднань. Процес становлення сільськогосподарських товариств проходив під знаком державного протекціонізму. У той же час громадські організації мали служити «загальній користі».

Певна зміна у відношенні Міністерства землеробства до сільськогосподарських товариств відбулася в 1880-х роках. Вона обумовлювалася внутрішніми і зовнішніми чинниками – в першу чергу світовою аграрною кризою. Для підвищення ефективності роботи на місцях сільськогосподарське відомство вирішило активніше використовувати сільськогосподарські товариства, не тільки як організації, що займаються просвітництвом, а виконують інформативну, представницьку та інші функції. Розуміючи їх роль передусім як громадських товариств, Міністерство землеробства вважало їх своєю опорою в регіонах.

У 1880-х роках в уряді проходили дискусії, існувала пропозиція зробити сільськогосподарські товариства частиною державного апарату, а саме – місцевими органами Міністерства землеробства. Ось як подавало позицію влади видання “Всемирная Колумбова выставка 1893 года в Чикаго. Сельское и лесное хозяйство России”: “Сільськогосподарські товариства служать ланкою між урядом і сільськими господарями. Вони – виконавці деяких адміністративних заходів на місцях” (Всемирная Колумбова, 1893: 622). Але ця ідея не була реалізована. Проти неї виступив міністр землеробства О.С. Ермолов та земства. Земства не хотіли, щоб сільськогосподарські товариства перетворили на місцеві органи Міністерства землеробства. На думку дослідника А.Д. Степанського, вони не бажали мати в сільськогосподарських товариствах собі конкурентів (Степанский, 1977: 96).

Аграрні громадські організації дуже часто де-факто були “радниками уряду” у сільськогосподарських справах. У 1881 р. було оприлюднено висловлювання міністра державних маєтностей М. П. Ігнат'єва, що сільськогосподарські товариства “не будуть залишені без уваги і ми завжди готові сприяти їхній корисній діяльності” (РДІА. Ф.398. Оп.75. Спр.14: 6зв.). Однак, діяльність всіх громадських організацій, у тому числі й аграрних, підлягала контролю. Так, клопотання Київського сільськогосподарського товариства щодо розширення території своєї діяльності на Волинську та Подільську губернії було відхилено у зв'язку з високою часткою польського населення в цих губерніях (РДІА. Ф.398. Оп.77. Спр.10: 228). Та неможна визначити й інший мотив такої позиції влади імперії, яка боялася створення будь-яких широких об'єднань громадян, здатних конкурувати з нею.

Фактично сільськогосподарські товариства другої половини ХІХ ст. були посередниками між урядовими структурами і землеробським населенням українських губерній. Причина таких відносин нам бачиться перш все в лояльності сільськогосподарських товариств владі, їх умінню взаємовигідно співпрацювати, розуміти ситуацію і йти на компроміси. Вірогідно, що чиновники чітко відрізняли ці організації від інших (кооперативних, ощадно-позичкових тощо). З поточної документації урядових структур, звітності, протоколів різноманітних нарад і з'їздів видно, що для чиновників на першому місці залишалася суспільна ініціатива, ентузіазм і професіоналізм представників сільськогосподарських товариств. Можна сказати, що влада і громадськість йшли назустріч один одному, а перша вимушено дозволяла сільськогосподарським товариствам бути виразниками місцевих інтересів.

На рубежі ХІХ–ХХ ст. ситуація змінилася. Відбулося кількісне збільшення селянських сільськогосподарських товариств, зокрема, пов'язане з реформами П.А. Столипіна. Громадські організації займалися не тільки культурницькою роботою, а й виробничо-

збутовою. З цього приводу доречно навести висловлювання міністра землеробства і державних маєтностей О.С. Єрмолова. У своєму зверненні до предводителів дворянства перед введенням “Нормального статуту” (21 липня 1898 р.) він так сказав про значення даних організацій: “Сільськогосподарські товариства покликані до служіння для “загальної користі”. Перші сільськогосподарські товариства виникли в іншій обстановці. Зараз важливо не тільки створення сільськогосподарських цінностей, а й прибуток” (Список, 1909: VII–VIII). Отже, набувала актуальності така функція сільськогосподарських товариств як виробничо-збутова.

Представники сільськогосподарських товариств були включені до складу губернських і повітових комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості, утворених в 1902 р. в рамках Особливої наради С.Ю. Вітте. Діяльність сільськогосподарських товариств в рамках наради отримала позитивну оцінку держави (Священко, 2012: 343).

У 1902 р. Департаментом землеробства було запропоновано не тільки координувати, а й об'єднати діяльність сільськогосподарських товариств в загальноросійському масштабі. Через рік цей проєкт розглядався в Сільськогосподарській раді. Однак він не був реалізований через ускладнення у зовнішньому і внутрішньому житті країни (Агрономическая помощь, 1914: 237–238). Ще раз дану проблему піднімали Київське і Подільське сільськогосподарські товариства вже в роки Першої світової війни, але об'єднання не дозволили з інших міркувань. “Не на часі”. Тим не менше запит на об'єднання діяльності сільськогосподарських товариств в межах не тільки українських губерній, а й усієї країни, був незаперечним викликом часу як збоку центральних державних інституцій, та і знизу, з місцевих осередків.

У досліджуваній період сільськогосподарські товариства суттєво сприяли Міністерству землеробства у поточній роботі. Для збирання важливих сільськогосподарських відомостей Департамент землеробства за прикладом США звертався безпосередньо до сільських господарів. П'ять разів на рік вони доставляли відомості про врожай хлібів і трав, стан скотарства, ціни на робочі руки і сільськогосподарські товари, про зміни в польових культурах та інше. Періодично розсилалися опитувальні листи своїм кореспондентам. Для досліджень споряджалися експедиції і відряджалися на місця спеціалісти (Всемирная Колумбова, 1893: 624).

Міністерство землеробства відряджувало своїх спеціалістів на місця для допомоги сільськогосподарським товариствам. Всі вони ділилися на чотири розряди: старші фахівці; молодші спеціалісти; старші інструктори; молодші інструктори та підпорядковувалися безпосередньо Департаменту землеробства сільськогосподарського відомства. Їх обов'язки полягали у відвідуванні приватновласницьких господарств, підтримці урядових заходів щодо поліпшення техніки сільського господарства; поширенні корисних відомостей; участі в боротьбі з шкідливими для сільського господарства тваринами і комахами тощо (ДАХО. Ф.304. Оп.1. Спр.2488: 100). Крім того, на місцях вони контактували із земськими фахівцями, що працювали у приватних господарствах (яких запрошували на роботу безпосередньо приватні землевласники).

Таким чином, центральна влада і громадськість об'єднувалися та взаємодоповнювали один одного, що, зважаючи на бідність інтелектуальними ресурсами сприяло розвитку сільськогосподарського виробництва. Робота громадських об'єднань за своїм характером з кожним десятиліттям ставала все різнобічнішою. Так, відділення садівництва Харківського сільськогосподарського товариства придбало в Європі і Америці посуд і матеріали для упаковки плодів. Це єдине з товариств садівництва Російської імперії, що мало таку повну колекцію. Міністерство землеробства користувалося даною колекцією садівництва Харківського відділення для демонстрації на загальних заходах (Отделение садоводства, 1902: 8).

Сільськогосподарські товариства намагалися допомагати владі у вирішенні складних питань. Зокрема, для стабілізації ситуації у Київській губернії генерал-губернатор пропонував на нараді сільських господарів (1905 р.) для підйому сільського господарства залучати селян у сільськогосподарські товариства. Однак роки революційного піднесення подали приклади критичних, навіть опозиційного характеру виступів учасників сільськогосподарських товариств.

На рубежі XIX–XX ст. активні представники сільськогосподарських товариств критикували певні аспекти державної політики. Ними обговорювалися актуальні суспільні проблеми. Розгорнулася полеміка навколо економічної політики уряду. Поміщики дорікали чиновникам у надмірному заохоченні промисловості і недостатній увазі сільському господарству. Подальший розлад у стосунках державних структур з громадськими організаціями намітився на початку XX ст., в роки першої російської революції. Це було пов'язано із загальною політизацією громадських організацій.

Архівні документи описують випадки, коли на зборах сільськогосподарських товариств в Миргородському і Диканському повітах Полтавської губернії обговорювалися політичні питання.

Зокрема, прокурору Харківської судової палати було подано документи такого змісту. “В засіданні Шишацького сільськогосподарського товариства, що відбувалося 26 червня 1905 року під головуванням місцевої землевласниці дворянки Катерини Гулькевич, остання, кажучи про бажаність введення дрібної земської одиниці, піддавала різкій критиці існуючий політико-економічний лад Росії. І вказавши на повне безправ'я сільського населення, переконувала присутніх прагнути для поліпшення матеріального становища селян через заміну сучасного порядку внутрішнього управління країною іншим, заснованим на виборній основі. У цілому [вона] не виступала проти вищої ієрархії і представників такової. Гулькевич підтримував земський фельдшер Митрофан Фещенко, який доводив, що на службі уряду особи не можуть захищати інтереси селян і тому до них не можна ставитися з довірою, ними можуть бути наділені лише виборні народу” (РДІА. Ф.1571. Оп.1. Спр.31: 3, 33).

У публічному засіданні Устивицького сільськогосподарського товариства 6 червня 1905 року було запропоновано для обговорення наступні питання: 1. Примусове відчуження монастирських, казенних і приватновласницьких земельних угідь і віддача їх в спадкову оренду селянам. 2. Запровадження інституту виборного духовенства. 3. Повна заміна непрямих податків прямими і скасування митних зборів на товари, що мають широке поширення серед сільського населення. 4. Скасування станів (РДІА. Ф.1571. Оп.1. Спр.31: 3зв., 33).

Перераховані пункти передані для детального розгляду і розробки особливій комісії, що складалася переважно з місцевих ліберальних землевласників.

Рада Сорочинського сільськогосподарського товариства на загальних зборах 9 травня 1905 року запропонувала для обговорення своїх членів проєкт петиції уряду. Серед інших бажаних перетворень вказувалось на необхідність народного представництва, зрозуміле деякими членами як обмеження самодержавства, знищення свавілля адміністрації та надання всіх земельних ділянок в орендне користування селян (РДІА. Ф.1571. Оп.1. Спр.31: 3зв., 33).

В цілому подібні резолюції на своїх зборах обговорювали і приймали й інші сільськогосподарські товариства Полтавської губернії. Однак Харківська адміністрація не відкрила слідства “за відсутністю ознак злочину” (РДІА. Ф.1571. Оп.1. Спр.33: 2–4).

Автору не вдалося знайти подібних виступів з боку діячів сільськогосподарських товариств інших українських губерній. Можливо, інтереси землевласника переважили “суспільну користь” або вони на перший план ставили загальнодержавні інтереси.

Опозиційні виступи мали місце і по інших регіонах імперії. Так, на загальних чергових зборах членів Мінського сільськогосподарського товариства заслухана доповідь про з'їзд земських і міських діячів і, погодившись в принципі з програмою з'їзду, збори знайшли необхідним мати свою певну програму, що обіймала місцеві потреби. Як повідомляв журнал "Хозяин", після дводенних гарячих дебатів збори прийняли наступну програму: рівноправність всіх народностей краю, свобода совісті, віросповідання, друку, недоторканність житла і особистості без суду, рівність перед законом, свобода навчання на рідних мовах, безкоштовна загальнодоступна народна освіта, знищення паспортної системи, смуги осілості, введення самоврядування на широких засадах, рівноправність жінок, підняття народного добробуту, знищення відособленості селянського стану, всестанова волость, усунення безземелля і малоземелля без порушення принципів приватної власності, полегшення покупки землі за сприяння широкого народного кредиту, удосконалення способів обробки землі, введення дрібного господарства, припинення селянських надільних викупних платежів, розширення виборчих прав в народному представництві, реорганізація Державної Ради і перетворення Державної Думи (Хозяин, 1905: 1573).

Однак політичні події у країні не могли вже загальмувати процесу демократизації громадських організацій та збільшення їх чисельності. Та події революції 1905–1907 рр. докорінно не вплинули на взаємини між державою та сільськогосподарськими товариствами. Керівник Головного управління землеробства і землеустрою О.В. Кривошеїн так характеризував статус громадських організацій. "За останнє десятиліття в Росії набули величезного поширення сільськогосподарські товариства, кількість яких в даний час (1911 р.) досягає майже 3,5 тисяч. Крім тієї просвітницької ролі, які ці товариства відіграють у житті села, вони все в більшій мірі стають опорними пунктами для сільськогосподарської діяльності на місцях і земства, і уряду" (ДАОО. Ф.22. Оп.1. Спр.184: 22). Тобто урядом все більше усвідомлювалася важлива роль сільськогосподарських товариств у регіонах.

В цілому політика Міністерства землеробства щодо сільськогосподарських товариств корегувалася під тиском обставин, комплексу внутрішніх і зовнішніх причин. З одного боку, їх контролювали, зобов'язували звітували перед центральним органом. З іншого боку – сільськогосподарські товариства як громадські асоціації мали значну самостійність у вирішенні місцевих проблем, особливо у західних губерніях, де земства були відкриті пізніше.

Систематична звітність сільськогосподарських товариств перед Департаментом землеробства носила не формальний, бюрократизований характер. Аналіз відповідної документації свідчить, що обидві сторони були зацікавлені в ній, намагалися розширити зворотній зв'язок і звернути увагу на важливі моменти у розвитку спільної справи. Один з керівників сільськогосподарського відомства граф П.М. Ігнат'єв у своєму циркулярі сільськогосподарським товариствам, який носив не директивний, а радше дидактичний характер, наголошував на важливих моментах звітів. В них потрібно обов'язково описувати діяльність за минулий термін; стан даної галузі в українських губерніях; стан цієї ж галузі в іноземних державах, особливо там, де краще; які заходи мають бути вжиті в найближчому майбутньому і які на це потрібні кошти; план роботи фахівців на наступний рік. Отже, відчувалося намагання проводити роботу правильно, системно і послідовно. Тому не випадково в особистому листуванні членів сільськогосподарських товариств часто вживається вислів «для загальної користі» не лише щодо співпраці між товариствами, але і з урядом (ДАОО. Ф.22. Оп.1. Спр.182: 124).

Сільськогосподарські товариства відрізнялися високим ступенем лояльності до існуючого політичного ладу. Віра в силу держави і в можливість залучення державної підтримки для вирішення своїх завдань була невід'ємною частиною суспільних поглядів

їх членів. Тому цілком природнім було для керівників сільськогосподарських товариств налагоджування конструктивних відносин з місцевою владою. Часто представники влади були почесними членами сільськогосподарських товариств, завдяки чому їх ініціативи отримували організаційну та фінансову допомогу державних структур.

В роки напередодні Першої світової війни сільськогосподарські товариства мали певну свободу дій і творчості. Головноуправляючий землеустрою та землеробства О.В. Кривошеїн, який виступив на відкритті Всеросійської виставки у Києві (1913 р.) сказав: “Вихідним пунктом моєї діяльності є переконання, що в такій величезній державі, як Росія, усіма не можна управляти з одного центру, необхідно закликати на допомогу місцеві громадські органи і сили, в розпорядженні яких надати матеріальні засоби” (Всероссийская выставка, 2002: 43). На нашу думку, подане висловлювання є не тільки позицією безпосередньо О.В. Кривошеїна, а і новим підходом у відношенні щодо громадських організацій в цілому.

Початок Першої світової війни свідчив про продовження відносин в умовах, що змінилися. З огляду на ситуацію в країні і на фронті, Міністерство землеробства намагалось максимально використовувати сільськогосподарські товариства в своїх цілях. Це йому в значній мірі вдалося. У країні сільськогосподарські товариства були не єдиними громадськими організаціями, що працювали на благо суспільства (земський союз, союз міст та інші). Однак, на нашу думку, їх суспільне служіння поступово трансформувалося в державний обов’язок. Представники сільськогосподарських товариств сподівалися, що їх лояльність і допомога державі під час війни будуть враховані у майбутньому.

У сучасній історіографії немає єдиної точки зору на ставлення держави до громадськості та характеру їх взаємовідносин у Російській імперії. Так, американський дослідник Р. Пайпс вважав, що більшість дворян не бачили різниці між обов’язковою державною службою і добровільним громадським служінням, а протягом усієї російської історії групи інтересів боролися між собою і ніколи з державою. Тому сільськогосподарські товариства, зважаючи на специфіку їх соціальної структури, органічно вписувалися в існуючі норми взаємин.

Деяко інакше проблему взаємин громадських організацій і держави охарактеризував провідний український дослідник О.П. Реєнт. Він дійшов висновку, що правляча в Російській імперії бюрократія панічно боялася демократизації суспільства, докладала зусиль до збереження авторитарного правління, яке було породженням феодално-кріпосницької епохи. Тяжкі поразки на фронтах навесні й влітку 1915 р. примусили правлячий режим зробити деякі поступки громадськості, що призвело до посилення впливу буржуазії в суспільстві. Але радикального реформування суспільних відносин не сталося. Вплив громадськості виявився недостатнім, щоб позбутися застарілої системи управління реформістським шляхом (Реєнт, 2003: 340).

На нашу думку, цінуючи лояльність і підтримку сільськогосподарських товариств, Міністерство землеробства розуміло важливість досягнутого і намагалось його зберегти. Існувало обопільне розуміння, що зроблено багато, і не можна його зруйнувати. В цілому Міністерство землеробства проводило гнучку політику, продовжуючи в роки Першої світової війни фінансувати сільськогосподарські товариства. Сільськогосподарське відомство розраховувало на розуміння і підтримку у майбутньому представників сільськогосподарських товариств, перш за все губернських і центральних. Важливість взаємодії потрібна була ще й тому, що на території українських губерній точилися масштабні військові дії, які завдавали колосальні збитки економіці. Крім того, Міністерство землеробства і аграрні товариства обговорювали плани на майбутнє, включаючи відкриття всеросійського науково-дослідного агрономічного інституту (Лисенко, 2018: 56).

Вважаємо, можна підсумувати, що кредо сільськогосподарських товариств полягало у пошуку серединного шляху, альтернативного бюрократичному і революційному методам вирішення аграрної проблеми. Тому навіть в періоди зростання в суспільстві політичного протистояння протиріччя даних організацій з владою не носили принципового і зтяжнього характеру.

“Вмонтованість” сільськогосподарських товариств в урядові та структури самоврядування завжди існувала, тому що серед засновників сільськогосподарських товариств були люди, які обіймали посади різного рівня. Так, М.С. Воронцов працював як намісник, генерал-губернатор. Після нього впливовими президентами Одеського сільськогосподарського товариства були О.Г. Строганов, Л.Д. Толстой, П.Є. Коцебу, яких також відносимо до генерал-губернаторів і міських градоначальників. В усіх сільськогосподарських товариствах почесними або дійсними членами стали впливові особи із столиць (П.О. Валуєв, В.І. Вешняков, О.С. Єрмолов, М.П. Ігнат'єв). У 1893 р., коли у Катеринославській губернії заснували Товариство сприяння залісненню степів – головою його обрали губернатора Ф.Е. Келлера, товаришем голови віце-губернатора В.В. Князева. Однак при цьому варто зауважити наступне. У статутах товариств оговорювалось, що членами сільськогосподарських товариств (почесними або дійсними) можуть бути губернські і повітові предводителі дворянства, губернські та повітові голови земських управ. У списках членів сільськогосподарських товариств зустрічаємо і діячів міського самоврядування. Так, Г.Г. Маразлі, міський голова Одеси (1878–1895 рр.) був почесним членом Одеського сільськогосподарського товариства. Управляючий Державним майном Київської і Подільської губерній Г.А. Чуйкевич став співзасновником і дійсним членом Подільського сільськогосподарського товариства (Труди Первого съезда, 1897: 3, 142).

Така ситуація мала дві сторони медалі: це контроль, намагання спрямовувати діяльність цих товариств, але допомога і підтримка. У філіях і місцевих товариствах присутність посадовців була меншою. На Правобережжі, де тривалий час існувало тільки Київське сільськогосподарське товариство, посадовці зараховувалися переважно як почесні члени громадської організації.

У 1914–1917 рр. “єднання” громадських організацій з владними інститутами залишилось вагомим чинником їх співіснування. Так, у Катеринославській губернії 1916 р. очільниками товариств залишались представники правлячого дому та місцевої влади: в Катеринославському товаристві заохочення кіннозаводства почесним президентом був Великий князь Микола Михайлович, президентом – катеринославський губернатор А.Г. Чернявський (Екатеринославский адрес-календарь, 1917: 177). в Катеринославському відділі Імператорського російського товариства плодівництва головував Е.К. Бродський, предводитель катеринославського дворянства, власник маєтку Іванівка Верхньодніпровського повіту; Катеринославському товаристві бджільництва – губернській агроном С.А. Петров (Екатеринославский адрес-календарь, 1917: 187); – Катеринославському губернському сільськогосподарському товаристві – голова князь М.П. Урусов, товаришем голови був К.Д. фон Гесберг – він же голова губернської земської управи (Екатеринославский адрес-календарь, 1917: 187). О.С. Гижицький, з 1895 р. дійсний член Одеського сільськогосподарського товариства як землевласник Херсонської губернії, працював почесним мировим суддею, повітовим та губернським гласним, повітовим предводителем дворянства (Башли, 2014: 121). Головою південноросійського товариства акліматизації з 1896 р. у Харкові став управляючий державними маєтностями Харківської та Полтавської губерній В.М. Козлов (Адрес-календарь, 1902: 134).

Отже, ми спостерігаємо певну кількість посадовців, яка брала участь в громадських організаціях. З одного боку, це говорить про нечисленність активних

громадських діячів і освічених верств населення в цілому, а з іншого – часткове вмонтування в управлінські установи.

Як же варто охарактеризувати відносини Міністерства землеробства та сільськогосподарських товариств? Це була співпраця чи залежність? “Вмонтованість” у владні структури не була вирішальною для діяльності сільськогосподарських товариств. Учасники аграрних товариств “використовували” посадовців для сприяння своїй діяльності. На нашу думку, це була більше співпраця між громадськими структурами і урядовими інституціями, ніж залежність.

Напередодні Першої світової війни в суспільній думці країни домінував підхід, що сільськогосподарські товариства – це громадські організації. Він поділявся представниками сільськогосподарських товариств українських губерній, хоча державні органи фінансували і контролювали їх. Зі свого боку сільськогосподарські товариства прагнули служити суспільству, намагалися отримати допомогу держави у боротьбі з посередниками, виходу на міжнародний ринок. Державі були потрібні сільськогосподарські товариства для культурної пропаганди і підйому в сільському господарстві, допомозі масовому землевласнику-селянину. Однак для уряду існував певний стереотип. Влада за взірць брала сільськогосподарські товариства губерній центральної європейської Росії.

Досвід українських губерній сільськогосподарських товариств довів можливість існування альтернативного шляху взаємодії влади і громадських організацій. Визнання обома сторонами пріоритетними ідей доцільності та меркантильності перетворили їх з конкурентів на співучасників суспільних зрушень. Це відповідало стандартам громадянського суспільства, що формувалося.

Література:

- Агрономическая помощь, 1914 – Агрономическая помощь в России / Под ред. В.В. Морачевского. Пг., 1914. 653 с.
- Адрес-календарь, 1902 – Адрес-календарь сельскохозяйственных обществ. Санкт-Петербург: Изд-во Министерства Земледелия, 1902. 240 с.
- Багалея, Миллер, 2004 – *Багалея Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (1855–1905 гг.): монография. В 2 т. Т. 2. Харьков: Репринтное издание, 2004. 973 с.
- Башли, 2014 – *Башли М.И.* Участь дворянства в діяльності “Товариства сільського господарства Південної Росії” // Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 34. С.119–125.
- Великая реформа, 1911 – Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. В 6 т. Москва, 1911.
- Вешняков, 1866 – *Вешняков В.И.* Обзор сельскохозяйственных учреждений в Англии, Франции, Бельгии, Голландии, Германии и Италии. Санкт-Петербург: Тип. Мин. Земледелия, 1866. 787 с.
- Всемирная Колумбова, 1893 – Всемирная Колумбова выставка 1893 года в Чикаго. Сельское и лесное хозяйство России. Изд-во ДЗ. СПб.: Тип. В.С.Балашева, 1893. 647с.
- Всероссийская выставка, 2002 – Всероссийская выставка 1913 года в Киеве: художественно-иллюстрированный альбом. Репринтное издание. Киев, 2002. 486 с.
- ГУЗиЗ, 1913 – ГУЗиЗ. Обзор деятельности за 1912 г. Санкт-Петербург: Тип. “Сельского Вестника”, 1913. 296 с.
- ДАОО – Державний архів Одеського області.
- ДАХО – Державний архів Харківської області.
- Екатеринославский адрес-календарь, 1917 – Екатеринославский адрес-календарь на 1917 г. Екатеринославль, 1917.
- Елина, 1998 – *Елина О.Ю.* Опытные сельскохозяйственные станции Российской империи: тенденции развития на рубеже XIX – XX вв. // Вестник Днепропетровского ун-та. 1998. Вип. 4. С. 96–110.
- Елина, 2012 – *Елина О.Ю.* Местные сельскохозяйственные общества: на пути к аграрной модернизации России // Историко-биологические исследования. 2012. Т. 4. № 3. С. 34–63.
- Ермолов, 1906 – *Ермолов А.С.* Наш земельный вопрос. Санкт-Петербург: Тип. В.Ф. Киришбаума, 1906. 291 с.
- Журнал, 1891 – Журнал общих собраний Харьковского сельскохозяйственного общества за 1890. Вип. 1. Харьков: Тип. губ. правления. 1891. 144 с.
- Историческое обозрение, 1888 – Историческое обозрение 50-летней деятельности Министерства государственных имуществ (1837–1887 гг.). Санкт-Петербург, 1888. В 5 ч.

- Китанина, 1985 – *Китанина Т. М.* Война, хлеб и революция. Ленинград: Наука, 1985. 292 с.
- Козлов, 1996 – *Козлов С.А.* 175 лет Московскому обществу сельского хозяйства: традиции и новации // Научные труды Международного союза экономистов и ВЭО России. Санкт-Петербург, 1996. Т. 3. С. 232–240.
- Кравченко, 2011 – *Кравченко В.В.* Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ: Критика, 2011. 544 с.
- Крупина, 1971 – *Крупина Т.Д.* Теория “модернизации” и некоторые проблемы развития России конца XIX – начала XX в. // История СССР. 1971. № 1. С. 192–197.
- Куреньшев, 2012 – *Куреньшев А.А.* Сельскохозяйственная столица России: Очерки истории Московского общества сельского хозяйства (1820–1929 гг.): монография. Москва: Изд-во АИРО, 2012. 203 с.
- Кушлакова, 2016 – *Кушлакова Н.М.* Науково-технічні товариства промислових регіонів України (1870–1917 рр.): монографія. Павлоград: Арт-Синтез, 2016. 588 с.
- Лисенко, 2018 – *Лисенко М.С.* Міністерство землеробства і громадські організації в роки I Світової війни: історія взаємодії (1914 – 1917 рр.) // Сумська старовина. 2018. № 1(52). С.51–59.
- Мионов, 2008 – *Мионов Б.Н.* Добровольные ассоциации и гражданское общество в поздней имперской России // Журнал социологии и социальной антропологии. 2008. Т. 3. С. 164–176.
- Мионов, 1999 – *Мионов Б.Н.* Социальная история России периода империи. В 2 т. Москва, 1999.
- Новости, 1905 – *Новости // Хозяин.* 20 октября 1905 г. № 42. С.1573.
- Отделение садоводства, 1902 – Отделение садоводства Харьковского сельскохозяйственного общества на Парижской всемирной выставке 1900 г. // ЮРСХГ. 1902. № 6. С.8.
- Отчет, 1916 – Отчет о деятельности Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. Киев: Тип. А.Я. Неймана, 1916. 106 с.
- Пайпс, 1993 – *Пайпс Р.* Россия при старом режиме. Москва: Независимая газета, 1993. 420 с.
- РДІА – Російський державний історичний архів.
- Реєнт, 2003 – *Реєнт О.П.* Україна в імперську добу. Київ: Інститут історії України. 2003. 340 с.
- Свиридов, 2006 – *Свиридов В.В.* Сельскохозяйственные общества Тамбовской губернии (втор. пол. XIX – нач. XX вв.): дис. ... канд. ист. наук. Тамбов, 2006. 219 с.
- Священко, 2012 – *Священко З.В.* Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX ст. Умань: ФОП Жовтий О.О., 2012. 343с.
- Сельскохозяйственное ведомство, 1914 – Сельскохозяйственное ведомство за 75 лет его деятельности (1837–1913 гг.). Петроград: Изд-во Канцелярия ГУЗиЗ, 1914. 474 с.
- Список, 1909 – Список сельскохозяйственных обществ по сведениям Департамента Земледелия к 1 января 1908 г. СПб.: Тип.М.Меркушева, 1909. 284 с.
- Степанский, 1977 – *Степанский А.Д.* История общественных организаций дореволюционной России. Москва: Наука, 1977. 96 с.
- Степанский, 1980 – *Степанский А.Д.* Самодержавие и общественные организации России на рубеже XIX – XX вв.: учебное пособие по спецкурсу. Москва: Наука, 1980. 90 с.
- Степанский, 1987 – *Степанский А.Д.* История научных учреждений и организаций дореволюционной России: пособие по спецкурсу. Москва: МГИАИ, 1987. 86 с.
- Степанский, 1982 – *Степанский А.Д.* История общественных организаций в России на рубеже XIX – XX вв.: пособие по спецкурсу. Москва: МГИАИ, 1982. 92 с.
- IV съезд, 1875 – IV съезд русских сельских хозяев в Харькове. Одесса: Изд-во Общества сельского хозяйства южной России, 1875. 684 с.
- Труды, 1897 – Труды Первого съезда сельских хозяев Подольской губернии в г. Проскуров 1896 года. Киев, 1897. 168 с.
- Туманова, 2002 – *Туманова А.С.* Самодержавие и общественные организации в России 1905–1917 гг. Тамбов: Изд-во Тамбовского гос. ун-та, 2002. 487 с.
- ЦДАУК – Центральний державний історичний архів України у м. Київ.
- Черняев, 1881 – *Черняев В.В.* Конкурс земледельческих машин и орудий в Белой Церкви. Санкт-Петербург: Тип. В.Ф. Демакова, 1881. 46с.
- Чорний, 2007 – *Чорний Д.М.* По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.): монографія. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2007. 301 с.
- Шандра, 2016 – *Шандра І.О.* Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.): монографія. Харків: Майдан, 2016. 316 с.
- Щербатов, 1898 – *Щербатов А.Г.* Значение и задачи сельскохозяйственных обществ. Москва: Тип. А.А. Левенсон, 1898. 12 с.
- Эйдельман, 1989 – *Эйдельман Н.* “Революция сверху” в России. Москва: Книга, 1989. 176 с.

REFERENCES:

- Agronomicheskaja pomoshh', 1914 – Agronomicheskaja pomoshh' v Rossii [Agronomic assistance in Russia] / Pod red. V.V. Morachevskogo. Pg., 1914. 653 s. [in Russian].
- Adres-kalendar', 1902 – Adres-kalendar' sel'skohozjajstvennyh obshhestv [Address-calendar of agricultural societies]. Sankt-Peterburg: Izd-vo Ministerstva Zemledelija, 1902. 240 s. [in Russian].

- Bagalej, Miller, 2004 – *Bagalej D.I., Miller D.P.* Istorija goroda Har'kova za 250 let ego sushhestvovaniya (1855–1905 gg.) [History of the city of Kharkov for 250 years of its existence (1855–1905)]: monografija. V 2 t. T. 2. Har'kov: Reprintnoe izdanie, 2004. 973 s. [in Russian].
- Bashli, 2004 – *Bashly M.I.* Uchast' dvoryanstva v diyal'nosti "Tovary'stva sil's'kogo gospodarstva Pivdennoyi Rosiyi" [Participation of the nobility in the activities of the "Society of Agriculture of Southern Russia"] // *Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi. Pereyaslav-Xmel'ny'cz'kyj*, 2014. Vyp. 34. S. 119–125. [in Ukrainian].
- Velikaja reforma, 1911 – Velikaja reforma. Russkoe obshhestvo i krest'janskij vopros v proshlom i nastojashhem [Great reform. Russian society and the peasant question in the past and present]. V 6 t. Moskva, 1911 [in Russian].
- Veshnjakov, 1866 – *Veshnjakov V.I.* Obzor sel'skohozjajstvennyh uchrezhdenij v Anglii, Francii, Bel'gii, Gollandii, Germanii i Italii [Review of agricultural institutions in England, France, Belgium, Holland, Germany and Italy]. Sankt-Peterburg: Tip. Min. Zemledelija, 1866. 787 s. [in Russian].
- Vsemirnaja Kolumbova, 1893 – Vsemirnaja Kolumbova vystavka 1893 goda v Chikago. Sel'skoe i lesnoe hozjajstvo Rossii [Columbus World's Exhibition of 1893 in Chicago. Agriculture and forestry in Russia]. Izd-vo DZ. SPb.: Tip. V.S. Balasheva, 1893. 647 s. [in Russian].
- Vserossijskaja vystavka, 2002 – Vserossijskaja vystavka 1913 goda v Kieve: hudozhestvenno-illjustrirovannyj al'bom [All-Russian exhibition of 1913 in Kiev: art-illustrated album]. Reprintnoe izdanie. Kiev, 2002. 486 s. [in Russian].
- GUZiZ, 1913 – GUZiZ. Obzor dejatel'nosti za 1912 g. [GUZiZ. Overview of activities for 1912]. Sankt-Peterburg: Tip. "Sel'skogo Vestnika", 1913. 296 s. [in Russian].
- DAOO – Derzhavnyj arxiv Odes'kogo oblasti [State Archives of Odessa region]. [in Ukrainian].
- DAKhO – Derzhavnyj arxiv Kharkivs'koyi oblasti [State Archives of Kharkiv Region]. [in Ukrainian].
- Ekaterinoslavskij adres-kalendar', 1917 – Ekaterinoslavskij adres-kalendar' na 1917 g. [Yekaterinoslav address-calendar for 1917]. Ekaterinoslav, 1917. [in Russian].
- Elina, 1998 – *Elina O.Ju.* Opytnye sel'skohozjajstvennye stancii Rossijskoj imperii: tendencii razvitija na rubezhe XIX – XX vv. [Experimental agricultural stations of the Russian Empire: development trends at the turn of the 19th – 20th centuries] // *Vestnik Dnepropetrovskogo un-ta*. 1998. Vyp. 4. S. 96–110. [in Russian].
- Elina, 2012 – *Elina O.Ju.* Mestnye sel'skohozjajstvennye obshhestva: na puti k agrarnoj modernizacii Rossii [Local agricultural societies: on the way to the agrarian modernization of Russia] // *Istoriko-biologicheskie issledovaniya*. 2012. T. 4. № 3. S. 34–63. [in Russian].
- Ermolov, 1906 – *Ermolov A. S.* Nash zemel'nyj vopros. [Our land question]. Sankt-Peterburg: Tip. V.F. Kirshbauma, 1906. 291 s. [in Russian].
- Zhurnal, 1891 – Zhurnal obshhih sobranij Har'kovskogo sel'skohozjajstvennogo obshhestva za 1890 [Journal of General Meetings of the Kharkov Agricultural Society for 1890]. Vyp. 1. Har'kov: Tip. gub. pravlenija. 1891. 144 s. [in Russian].
- Istoricheskoe obozrenie, 1888 – Istoricheskoe obozrenie 50-letnej dejatel'nosti Ministerstva gosudarstvennyh imushhestv (1837–1887 gg.) [Historical review of 50 years of activity of the Ministry of State Property (1837–1887)]. Sankt-Peterburg, 1888. V 5 ch. [in Russian].
- Kitanina, 1985 – *Kitanina T.M.* Vojna, hleb i revoljucija [War, bread and revolution]. Leningrad: Nauka, 1985. 292 s. [in Russian].
- Kozlov, 1996 – *Kozlov S.A.* 175 let Moskovskomu obshhestvu sel'skogo hozjajstva: tradicii i novicii [175 years of the Moscow Society of Agriculture: Traditions and Innovations] // *Nauch. tr. Mezhdunar. sojuza jekonomistov i VJeO Rossii*. Sankt-Peterburg, 1996. T. 3. S. 232–240. [in Russian].
- Kravchenko, 2011 – *Kravchenko V.V.* Ukrajina, imperiya, Rossiya. Vybrani statii z modernoyi istoriyi ta istoriografii. [Ukraine, empire, Russia. Selected articles on modern history and historiography]. Kyiv: Krytyka, 2011. 544 s. [in Ukrainian].
- Krupina, 1971 – *Krupina T.D.* Teorija "modernizacii" i nekotorye problemy razvitija Rossii konca XIX – nachala XX v. [The theory of "modernization" and some problems of the development of Russia at the end of the 19th – beginning of the 20th century] // *Istorija SSSR*. 1971. № 1. S. 192–197. [in Russian].
- Kurenyshev, 2012 – *Kurenyshev A.A.* Sel'skohozjajstvennaja stolica Rossii: Ocherki istorii Moskovskogo obshhestva sel'skogo hozjajstva (1820–1929 gg.) [Agricultural capital of Russia: Essays on the history of the Moscow Society of Agriculture (1820–1929)]: monografija. Moskva: Izd-vo AIRO, 2012. 203 s. [in Russian].
- Kushlakova, 2016 – *Kushlakova N.M.* Naukovo-texnichni tovary'stva promy'slovy'x regioniv Ukrajiny' (1870–1917 rr.) [Kushlakova N. M. Scientific and technical societies of industrial regions of Ukraine (1870–1917)]: monografija. Pavograd: Art-Sy'ntez, 2016. 588 s. [in Ukrainian].
- Lysenko, 2018 – *Lysenko M.S.* Ministerstvo zemlerobstva i gromads'ki organizacii v roky' I Svitovoyi vijny': istoriya vzayemodiyi (1914–1917 rr.) [Ministry of Agriculture and public organizations during the First World War: the history of interaction (1914–1917)] // *Sumska starovyna*. 2018. № 1(52). S. 51–59. [in Ukrainian].
- Mironov, 2008 – *Mironov B.N.* Dobrovol'nye asociacii i grazhdanskoe obshhestvo v pozdeimperiskoj Rossii [Voluntary associations and civil society in late imperial Russia] // *Zhurnal sociologii i social'noj antropologii*. 2008. T. 3. S. 164–176. [in Russian].
- Mironov, 1999 – *Mironov B.N.* Social'naja istorija Rossii perioda imperii [Social history of Russia during the period of the empire]. V 2 t. Moskva, 1999. [in Russian].

- Novosti, 1905 – Novosti [News] // Hozjain. 20 oktjabrja 1905 g. № 42. S. 1573. [in Russian].
- Otdelenie sadovodstva, 1902 – Otdelenie sadovodstva Har'kovskogo sel'skohozjajstvennogo obshhestva na Parizhskoj vsemirnoj vystavke 1900g. [Department of Horticulture of the Kharkov Agricultural Society at the Paris World Exhibition in 1900] // JuRSHG. 1902. № 6. S. 8. [in Russian].
- Otchet, 1916 – Otchet o dejatel'nosti Kievskogo obshhestva sel'skogo hozjajstva i sel'skohozjajstvennoj promyshlennosti [Report on the activities of the Kiev Society of Agriculture and Agricultural Industry]. Kiev: Tip. A.Ja. Nejmana, 1916. 106 s. [in Russian].
- Pajps, 1993 – *Pajps R.* Rossiya pri starom rezhime [Russia under the old regime]. Moskva: Nezavisimaja gazeta, 1993. 420 s. [in Russian].
- RDIA – Rosiyskyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv [Russian State Historical Archive]. [in Russian].
- Reyent, 2003 – *Reyent O.P.* Ukrayina v impers'ku dobu. [Ukraine in the imperial era]. Kyiv: Insty'tut istoriyi Ukrayiny, 2003. 340 s. [in Ukrainian].
- Sviridov, 2006 – *Sviridov V.V.* Sel'skohozjajstvennye obshhestva Tambovskoj gubernii (vtor. pol. XIX – nach. XX vv.) [Agricultural societies of the Tambov province (second half of the 19th – early 20th centuries)]: dis. ... kand. ist. nauk. Tambov, 2006. 219 s. [in Russian].
- Svyashenko, 2012 – *Svyashenko Z.V.* Prouryadovi agrarni iniciaty'vy' v Rosijs'kij imperiyi na pochatku XX st. [Pro-government agrarian initiatives in the Russian Empire in the early 20th century]. Uman': FOP. Zhovty'j O.O., 2012. 343 s. [in Ukrainian].
- Sel'skohozjajstvennoe vedomstvo, 1914 – Sel'skohozjajstvennoe vedomstvo za 75 let ego dejatel'nosti (1837–1913 gg.) [Agricultural department for 75 years of its activity (1837–1913)]. Petrograd: Izd-vo Kanceljarija GUZiZ, 1914. 474 s. [in Russian].
- Spisok, 1909 – Spisok sel'skohozjajstvennyh obshhestv po svedenijam Departamenta Zemledelija k 1 janvarja 1908 g. [List of agricultural societies according to the Department of Agriculture by January 1, 1908]. SPb.: Tip. M. Merkusheva, 1909. 284 s. [in Russian].
- Stepanskij, 1977 – *Stepanskij A.D.* Istorija obshhestvennyh organizacij dorevoljucionnoj Rossii. [History of public organizations in pre-revolutionary Russia]. Moskva: Nauka, 1977. 96 s. [in Russian].
- Stepanskij, 1980 – *Stepanskij A.D.* Samoderzhavie i obshhestvennye organizacii Rossii na rubezhe XIX – XX vv. [Autocracy and public organizations of Russia at the turn of the 19th – 20th centuries]: uchebnoe posobie po speckursu. Moskva: Nauka, 1980. 90 s. [in Russian].
- Stepanskij, 1987 – *Stepanskij A.D.* Istorija nauchnyh uchrezhdenij i organizacij dorevoljucionnoj Rossii: posobie po speckursu [History of scientific institutions and organizations of pre-revolutionary Russia: a guide for a special course]. Moskva: MGIAI, 1987. 86 s. [in Russian].
- Stepanskij, 1982 – *Stepanskij A.D.* Istorija obshhestvennyh organizacij v Rossii na rubezhe XIX – XX vv.: posobie po speckursu. [History of public organizations in Russia at the turn of the 19th – 20th centuries: a guide to the special course]. Moskva: MGIAI, 1982. 92 s. [in Russian].
- IV s'ezd, 1875 – IV s'ezd russkih sel'skih hozjaev v Har'kove. [IV Congress of Russian farmers in Kharkov]. Odessa: Izd-vo Obshhestva sel'skogo hozjajstva juzhnoj Rossii, 1875. 684 s. [in Russian].
- Trudy, 1897 – Trudy Pervogo s'ezda sel'skih hozjaev Podol'skoj gubernii v g. Proskurov 1896 goda [Proceedings of the First Congress of Farmers of the Podolsk Province in the town of Proskurov in 1896]. Kiev, 1897. 168 s. [in Russian].
- Tumanova, 2002 – *Tumanova A.S.* Samoderzhavie i obshhestvennye organizacii v Rossii 1905–1917 gg. [Autocracy and public organizations in Russia 1905–1917]. Tambov: Izd-vo Tambovskogo gos. un-ta, 2002. 487 s. [in Russian].
- CzDIAUK – Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arxiv Ukrayiny u m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv] [in Ukrainian].
- Chernjaev, 1881 – *Chernjaev V.V.* Konkurs zemledel'cheskih mashin i orudij v Beloj Cerkvi. [Competition of agricultural machines and implements in Belaya Tserkov]. Sankt-Peterburg: Tip. V.F. Demakova, 1881. 46 s. [in Russian].
- Chorny, 2007 – *Chorny D.M.* Po livy'j bik Dnipro: problemy' modernizaciyi mist Ukrayiny' (kinecz' XIX – pochatok XX st.) [On the left side of the Dnieper: problems of modernization of cities of Ukraine (end of 19 – beginning of 20 century)]: monografiya. Xarkiv: KhNU im. V. N. Karazina, 2007. 301 s. [in Ukrainian].
- Shandra, 2016 – *Shandra I.O.* Predstavny'cz'ki organizaciyi burzhuaziyi ukrajins'kykh gubernij (1861–1919 rr.) [Representative organizations of the bourgeoisie of the Ukrainian provinces (1861–1919)]: monografiya. Kharkiv: Majdan, 2016. 316 s. [in Ukrainian].
- Shherbatov, 1898 – *Shherbatov A. G.* Znachenie i zadachi sel'skohozjajstvennyh obshhestv [Significance and tasks of agricultural societies]. Moskva: Tip. A.A. Levenson, 1898. 12 s. [in Russian].
- Eidelman, 1989 – *Eidelman N.* "Revoljucija sverhu" v Rossii ["Revolution from above" in Russia] Moskva: Kniga, 1989. 176 s. [in Russian].